

YEREL KAYNAKLAR IŞIĞINDA ARAPLARIN AZERBAIJAN'NIN DİNİ-KÜLTÜREL HAYATINA ETKİLERİ

EFFECTS OF ARABS ON THE RELIGIOUS CULTURAL LIFE OF AZERBAIJAN IN LIGHT OF LOCAL SOURCES

ВЛИЯНИЕ АРАБОВ НА РЕЛИГИОЗНУЮ КУЛЬТУРНУЮ ЖИЗНЬ АЗЕРБАЙДЖАНА В СВЕТЕ МЕСТНЫХ ИСТОЧНИКОВ

Vesile ŞEMŞEK*

ÖZ

Türk İslam tarihinde önemli yere sahip Azerbaycan, siyasi ve kültürel anlamda özellikle, Orta Çağ'dan itibaren, daima dikkat merkezinde olmuştur. Coğrafi konum itibari ile, kuzeyden Derbent, güneyde Zencan, doğuda Hazar denizi, Batı'da Kafkas dağlarına kadar olan topraklar ile kuşatılan bölge, bu bağlamda tarihi ipek yolu üzerinde yerleşmesi ile tarihi süreç boyunca, siyasi ve kültürel anlamda büyük önem arz etmiştir. Arap fütuhati ile birlikte, Azerbaycan, uzun süren Arap hakimiyeti sürecine girdi. Yakın ve Orta Doğunun diğer ülkelerinde olduğu gibi, Azerbaycan'da da, din, dil, edebiyat, tarih alanlarında bir takım gelişmeler sağlandı.

Yerel kaynaklar da ise, Arapların bölgeye gelmesiyle birlikte, ülkenin ilmi ve medeni hayatında, genel olarak uygulanan "Araplaştırma" politikası sürecinde, dini- etnik ve kültürel yapının bozulduğu ve gelişmelerin durduğunu hatta bölgede meydana gelen savaşlar birlikte, sosyal ve ekonomik anlamda bir takım gerilemelerin yaşandığı ifade edilmektedir. Oysaki, İslam dinin gelişmesiyle birlikte, fetih olunan bütün bölgelerde, İslam Medeniyeti yaygınlaşarak dünya tarihinin dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. Bununla birlikte, İslam Medeniyeti, Orta çağ medeniyet tarihinin temelini teşkil etmektedir. Bu çalışmanın nihai hedefi, genel olarak, dönemin temel dinamiklerini oluşturan başlıca olay ve olguları merkeze alan bir yaklaşım sergileyerek bunları, sebep-sonuç ilişkileri bağlamında açıklanmaktadır. Böylece, Araplar döneminde meydana gelen siyasi kültürel yaklaşımların arka planını aydınlatarak olayların gerçek analizini yapmaktır. Bu bağlamda, Arapların fütuhati ile Azerbaycan'da meydana gelen siyasi gelişmelerin yanı sıra, sosyal ve kültürel hayatı hakkında yerel kaynaklarda geçen bilgileri ortaya çıkarmak ve bunu Türk İslam Medeniyet Tarihi açısından değerlendirerek okuyuculara sunmaktır.

* ORCID: [0000-0002-9800-4557](https://orcid.org/0000-0002-9800-4557) Dr. Öğretim Üyesi, Kastamonu Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Bölümü, vsemsek@gmail.com

Yerel Kaynaklar Işığında Arapların Azerbaycan'ının Dini-Kültürel Hayatına Etkileri

Anahtar kelimeler: *dini-kültürel hayat, sanat, Azerbaycan, tarih, Araplar dönemi, edebiyat.*

ABSTRACT

Azerbaijan, which has an important place in Turkish-Islamic history, has always been at the center of attention since the beginning of the Middle Ages in political and cultural terms. The region, which is surrounded by Lands from the North to Derbent, Zanjan in the south, the Caspian Sea in the East and the Caucasus Mountains in the West, has been of great importance in political and cultural terms throughout the historical process due to its settlement on the historical Silk Road.

Along with the Arab futuhat, Azerbaijan entered into a long process of Arab domination. As in other countries of the near and Middle East, Azerbaijan has achieved a number of achievements in the field of religion, language, literature, and history. Local sources also noted that with the arrival of the Arabs in the region, scientific and civil life of the country, in the process of conventional policy of 'arabization', ethno - religious and cultural structure is deteriorating, and growth stops even when the region wars in socio-economic terms, there is a series of failures. However, with the advent of the Islamic religion, in all the conquered regions, Islamic civilization becomes a widely recognized landmark in world history. However Islamic civilization is the basis of the history of medieval civilization

Islamic conquest began with the period of the "Arabs", in particular, VIII.- XI. In an era when centuries were considered a process of development of Islam, Islamic civilization experienced a "Golden age" and a "scientific Renaissance of Muslims". Thus, it is also known that in the General policy of conquest of Islam, in all geographical regions under the rule of the Caliphate, development is achieved in the political-economic or socio-cultural context. Indeed, historical data show that the geography of Azerbaijan, having become part of the Islamic civilization in the course of the historical process, has experienced a number of events and has made a significant contribution to the overall Islamic civilization. The ultimate goal of this study is to explain them in the context of cause-and-effect relationships, taking an approach that generally focuses on the main events and phenomena that make up the main dynamics of the period. Thus, it should make a real analysis of events, highlighting the background of political cultural approaches that occurred in the Arab era. In this regard, it is necessary to disclose the information transmitted in local sources about the social and cultural ayats, as well as about the political events taking place in Azerbaijan and futuh of the Arabs, and present it to readers, evaluating it from the point of view of the history of Turkish Islamic civilization.

Key words: *religious-cultural life, art, Azerbaijan, history, Arab period, influence, literature.*

АННОТАЦИЯ

Азербайджан, занимающий важное место в истории турецкого Ислама, всегда был в центре внимания с началом Средневековья в политическом и культурном смысле. По географическому положению территория, окруженная территориями с севера Дербент, Зенджан на юге, Каспийское море на востоке и Кавказские горы на Западе, приобрела большое значение в политическом и культурном смысле на протяжении всего исторического процесса с его поселением на историческом Шелковом пути.

Наряду с арабским футухатом Азербайджан вступил в продолжительный процесс арабского господства. Как и в других странах ближнего и Среднего Востока, в Азербайджане был достигнут ряд достижений в области религии, языка, литературы, истории. Местные источники также отмечают, что с приходом арабов в регион, в

научной и гражданской жизни страны, в процессе общепринятой политики ‘арабизации’, религиозно - этническая и культурная структура ухудшается, и развитие прекращается, даже когда в регионе происходят войны, в социально-экономическом смысле наблюдается ряд неудач. Тем не менее, с появлением исламской религии, во всех завоеванных регионах, исламская цивилизация становится широко признанной вехой в мировой истории. Однако исламская цивилизация является основой истории средневековой цивилизации.

Конечная цель этого исследования состоит в том, чтобы объяснить их в контексте причинно-следственных связей, принимая подход, который в целом фокусирует основные события и явления, которые составляют основную динамику периода. Таким образом, он должен сделать реальный анализ событий, освещая фон политических культурных подходов, которые произошли в эпоху арабов. В связи с этим необходимо раскрыть информацию, передаваемую в местных источниках о социальных и культурных аятах, а также о политических событиях, происходящих в Азербайджане и футухе арабов, и представить его читателям, оценивая его с точки зрения истории Турецкой исламской цивилизации.

Ключевые слова: *религиозно-культурная жизнь, Азербайджан, история, период Арабов, искусство, литература, влияния.*

GİRİŞ

Arap fütuhâtı birlikte, ortak bir dil, Arapça, geniş coğrafyalara yayıldı. Bunun doğal sonucu olarak, fethedilen ülkelerin halkları arasında karşılıklı ilişkiler gelişti. Böylece, ortak kültürlerin birleşmesi sonucu, büyük İslam medeniyetinin temellerini oluşturdu. Bireyler ve toplumlar bir tarih dilimine ve kültürel geleneğe aittir. Bu nedenle, Tarih olaylarını kendi tarihselliği ve kültürel çerçevesi içinde değerlendirmek gerekir. Aksi halde, kendi şartlarımızı ölçü olarak farklı bir tarih diliminde yaşayan ve farklı toplumsal yapılanmalara sahip birilerini yargılamak hem doğru değildir, hem de bilimsel bir yöntem olarak kabul edilemez. (Azımlı, 2018, 22).

VIII.-IX. yüzyıllarda bilim ve düşüncenin zirveye ulaştığı ‘‘Müslümanların bilimsel Rönesans dönemi’’ olarak bilinen Orta Çağ Arap Medeniyeti zirveye ulaştığı bir dönem olarak değerlendirilmektedir.¹ (Bozkurt, 2018: 195) Diğer bir taraftan, eski Doğu ve Antik dünya medeniyetinin kalıntılarının etkileri de, yeni ortaya çıkan İslam Medeniyetine zenginlik kattı. Nitekim, kültür ve medeniyet birbirlerinin etkileşimindedir. Fetihler ve ticari ilişkiler ile ortaya çıkan değişik medeniyetlerle etkileşim, toplumlarda yeni dil ve kültürlerin oluşumuna sebep olmaktadır. (Bozkurt, 2018: 219). bu bölgede varlığını sürdüren yerel kültürler, düşünceler ve dinlerle temasta bulunan Müslümanlar, hakimiyetleri altındaki milletlerin kültürlerini tanımaya çalıştı. (Bozkurt, 2018: 2019). Arap hakimiyetinin erken devrinde, İslam’ı kabul eden bir çok halklar gibi, Azerbaycan da, Müslümanların sayısı çoğalmaya başlayınca, din unsuru ile birlikte dil faktörünün de önemi arttı.

Raşit halifeler döneminden itibaren kısa zamanda, genişleyen İslam dünyasının sınırları, bir çok yabancı kültür merkezlerini de içerir olmuştur.

Yerel Kaynaklar Işığında Arapların Azerbaycan'ının Dini-Kültürel Hayatına Etkileri

Emevilerin siyasi tarihine bakıldığında, özellikle, Halife Abdülmelik (685-705) Irak bölgesi, diğeri, Tevvabun artıklarını başına toplayan Muhtar bin Ebu Sakafi, son olarak Hicaz ise, Abdullah bin Zübeyr Suriye ve Mısır Ubeydullah bin Ziyad tarafından yönetilirdi.²(Ünlü, 1984: 93-94).

İslam fütuhâtı ile başlayan "Araplar" döneminde, özellikle, VIII.-XI. Yüzyıllar, İslam'ın gelişim süreci olarak kabul edilen bir devirde, İslam medeniyeti, kendisinin " Altın çağı" ve "Müslümanların bilimsel Rönesans" dönemini yaşamıştır. Bu nedenle, İslam'ın genel fetih politikasında, hilafetin hakimiyeti altına geçen bütün coğrafyalarda ister siyasi-ekonomik, ister sosyal-kültürel bağlamda bir gelişme sağlandığı da bilinmektedir. Nitekim, tarihi verilerde, Azerbaycan coğrafyası da, tarihi süreç içerisinde, İslam medeniyetinin bir parçası haline gelerek, bir çok alanda gelişmeler yaşandığını ve genel İslam medeniyetine önemli katkılar sağlandığı konusunda geniş bilgilere rastlanılmaktadır. Özellikle, XI. yüzyıla kadar ilmi, dini, edebi alanlarda Arapça kullanmaya başlandı. Bunu etkileyen en başlıca unsur, coğrafi bakımında farklı bölgelere yaşayan çeşitli halkların çok dilli bir kültüre sahip olmaları, tek dil unsurunun olmaması da gösterilebilir. Nitekim, ülkede kuzey ve güney olmak üzere farklı dillerde konuşan halkların yerel Alban alfabesinin kullanmalarına rağmen, kısa süre içerisinde Arapça yaygınlaşarak bölgenin ortak dili olarak kabul edildi.³ (İsmail, 1993: 52-53). Diğer bir taraftan, "Araplaştırma" politikasının yaygınlaşması artırıldı ve bunun sonucu yapılan reformlar, yerli memurların Arapça öğrenmesini hızlandırmış oldu. Arapça bilmeyenlere hiçbir görev verilmeyince, yerli halk Araplara karşı "düşmanca" tutum sergilemekten vazgeçerek yeni dili öğrenmek zorunda kaldı. Araplaştırma politikasının bir parçası olan zorunlu dil öğretme ile başlayan süreç içerisinde, İslam Medeniyetinin en önemli göstergesi haline geldi. Ayrıca, Kuran'ın Arapça nazil olması da Arapçanın yaygınlaşmasında önemli yere sahip olduğu da söylenebilir. Diğer bir taraftan, yerli halk, hilafetin hakimiyeti altında olan, komşu devletlerin halkları ile iletişim kurabilmek için Arapçayı öğrenmek zorundaydı. Genel anlamda, Arap Dilinin yayılmasında beş temel başlık altına toparlanabilir.

- a) İslam dinin yayılması için ortak dile duyulan ihtiyaç
- b) Arapçanın Kuran'ın, din dili olması
- c) Ortak kültür oluşturmak
- d) Geçim kaynağının sağlanması konusu
- e) İktidar hükümetle iletişim kurabilmek

Yerel kaynaklarda geçen bilgilerde göre, Arap hakimiyeti ile birlikte, meydan gelen değişimler sonucu, Azerbaycan'da yaşayan halkın etnik kökenin değiştirilerek yok edildiğın, onun yerini zamanla din başlığı altında "Araplaştırma politikası"nın aldığını kaydedilir. Araplaştırma politikasının getirdiği ıslahatlardan sonra bölgede yaşayan alimlerin eserlerini Arapça yazmalarından dolayı aralarında

yerli ve yabancı ayırımı yapılamadığından etnik kökenini belirlemenin de mümkün olmadığını anlatılır. Böylece, hilafetin bu tutumu karşısında, yerli alimlerin hem milli, hem Arap kültürüne sahip çıkarak, bu bağlamda, İslam medeniyetinin gelişmesine önemli katkılarda buldukları söylenebilir.

VIII.-IX. yüzyıllarda, İslam dini ile şereflenen, fetih olunan diğer İslam ülkeleri gibi, Azerbaycan da, ilmi ve kültürel anlamda önemli merkezlerinden birine dönüştü. Bu gelişim sürecinde, Müslüman halklar gibi, Azerbaycanlılar da, eğitim amacı ile Doğunun önemli ilim merkezlerinin bulunduğu şehirlere- Bağdat, Küfe, Basra, Şam, Dımeşk ve Kahire'ye gittiler. Bu merkezlerde ilim tahsil ederek, dönemin büyük alimleri sırasına girmeyi başardılar ve böylece, İslam medeniyetine önemli katkılar sağladılar. Ayrıca, dini ve dünyevi sahalarda eğitim sonrası ülkelerine dönen gençler, devlet işlerinde görev alarak, hem siyasi hem sosyal alanlarda Arapçanın dil resmi olarak yaygınlaşmasını sağladılar. Böylece, hilafet hakimiyetinde olan halkların, eski zengin kültür mirası, yeni Arap İslam medeniyeti başlığı altında toparlanmış oldu. Bölgeye göçürülen Arap kabileleri, ana dillerini bir nevi, dini misyonlarına ulaşmak amacı ile de kullandılar. Bu bağlamda, Kuran başta olmak üzere, diğer dini ilimlerin tebliğini geniş bir şekilde geldiler.

Arap dil unsurunu geniş bir şekilde yaygınlaşmasının diğer bir önemli sebebi, coğrafi yapı itibarıyla, ticari kervan yolunun bölgeden geçmesi idi. Tarihi İpek yolu ile yapılan ticari faaliyetler sayesinde diğer Müslüman Doğu ülkeler ile adeta ekonomik ağ kuran Azerbaycan'ın, IX. Yüzyıldan itibaren siyasi ve kültürel ilişkileri daha da gelişti.⁴ (Velihanlı, 1998: 109)

Azerbaycan'ın bir vilayet olarak Arap Hilafetinin hakimiyeti altına girmesi, dini etnik bağlamda da farklılık gösterdiği gibi, tarihi süreç boyu Abbasi halifelerinin de dikkat merkezinde oldu. Alimlere göre, IX. Yüzyılın ortalarına doğru dünyevi ilimlerin gelişmesi ile Ortodoksal İslam'a muhalif olarak ortaya çıkan Mutezile, Şii ve Sünni fikri akımları arasında mezhep tartışmalarına yol açtı. Ancak bütün bunlar her ne kadar fikhî konularda mezhep ve tarikat ayrılıklarını meydana getirse de, mantık, felsefe gibi ilmi sahada birçok gelişmelere sebep oldu. Nitekim, mescitlerinde tedris olunan İlahiyat ilimleri alanında yapılan ilmi tartışmalar, dönemin alimlerinin ortak kararları üzere, Allah'ın evi sayılan mescitlerde yapılamayınca diğer bir ilim merkezlerine ihtiyaç duyuldu. Böylece, bütün bunlar medreselerin kurulmasında büyük rol oynadı. X. Yüzyılda ilk defa Nişabur'da açılan medreseler, kısa sürede, tüm İslam dünyasına yayılarak büyük şehirlerde açıldı. Bu medreselerde dönemin ileri gelen alimleri tarafından hazırlanan ders müfredatı okutulurdu ve mezun olanlara "icazet" belgesi verilirdi. Müslümanlar, Hz. Peygamberin "ilim Çin'de de olsa alınır" hadisi şerifine mazhar olabilmek için ülkede ülkeye, şehirden şehre dolaşarak dönemin büyük alimlerinden ders alabilmek için adeta yarışıyorlardı. Genel dini ilimler ve esasen

Yerel Kaynaklar Işığında Arapların Azerbaycan'ının Dini-Kültürel Hayatına Etkileri

fıkıh, alanında "İcazet" belgesi alanlar artık kendileri belli mezhep ve ekole göre ders verirdi.⁵(Bünyadov, 1998: 193)

VII.-X. Yüzyıllarda, Azerbaycan'da edebiyat, hukuk gibi sosyal ilimlerin yanı sıra matematik, astronomi, fen ve tabiat ilimleri de gelişmesi için müsait bir ortam da oluşturulmuştu. IX. yüzyılda, Harun Raşit döneminde dini ilimlerinin tedrisi için halife Me'mun tarafından kurulan Hizane "Daru'l Hikme", veya "Hizanetu'l Hikme" (hikmet evi veya hikmet hazinesi) ilim merkezlerinde, yabancı dillerden Arapçaya çevrilen ilmi eserler, İslam medeniyetinin gelişmesine büyük katkı sağlayarak bu süreci hızlandırmış oldu. Özellikle, Yunan ve Süryaniceden çevrilen antik Yunan felsefesi ve mantık alanındaki kitaplar, gerçek bağlamda büyük önem taşımaktaydı. İlim faaliyetlerinde sadece Müslümanlar değil, gayri Müslimler de aktif olarak görev alarak İslam Medeniyetinin gelişimine büyük katkı sağlamış oldular. Abbasiler döneminde bilim üreten ilk yüksek öğrenim kurumu, Selçuklu veziri, Bağdat'ta kurduğu Nizamülmülk'ün Bağdat'ta kurduğu Nizamiye Medreseleridir. İslam tarihinde ilk üniversite oluşturan Nizamiye medrelerinde, öğrencilerin yeme ve barınma ihtiyacı karşılanır ve herhangi bir ücret talep edilmezdi. (Bozkurt, 2018, 226)

Tercüme faaliyetleri içerisinde antik medeniyetin meşhur filozoflarından Platon, Hipokrat, Aristo, Galile v.s. eserlerine önemli ölçüde yer verilmesi de ilmin bu sahasındaki gelişmeler konusunda büyük önem taşırdı. Sadece çeviri faaliyetleri değil, aynı zaman da klasik eserlere şerhler de yazılarak ilim dünyasına armağan edilirdi. Dönemin büyük alimlerinden Muhammed bin Musa el-Harezmi, (ö.847) ilk defa mantık teorilerine kurallar getirerek cebir ilminin esasına, Ebu Bekir er-Razi, (865-925), tıp sahasına, Ebu Abdullah el-Battani, (858-929) ise astronomi alanına getirdikleri yeniliklerle ilim dünyasına katkıda bulundular. İlimin her sahasına dair sürdürdükleri bilimsel faaliyetleri sonucunda, kıymetli eserler bıraktılar. Örneğin; kimya ilmine gümüş nitrat (ma el fidde), sülfat nitrat (zıt ez-zac), alkolün kimyasal birleşenlerden hazırlanan (ruhi en-nüşadır), sülema (es-süleymani), alkol (el-kuhul), potaş (el gil), (arsenez-zirinc), bora (el-bura), vs. keşiflerle değerli katkılarını sunmuş oldular. İlk defa Arap alimleri tarafından hazırlanmış özel ilaçlar da sonraki dönemlerde dünya tıp literatür tarihine geçmiştir. Dönemin seyyahları, yine tabiat ilimleri konusunda IX. Yüzyıldan itibaren, bir çok gelişmeler yaşandığını ve önemli hekimler yetiştiğini kaydederler. Nitekim, IX. ve XI. Yüzyıllar arasında yapılan tüm ilmi faaliyetler konusunda, sadece Müslüman Doğuya değil, tarihi süreç içerisinde bütün dünyaya ışık tutacak başarılı çalışmalara imza atıldı.

Azerbaycan'ın İslam medeniyetine katkılarının bir diğer önemli nedeni, din unsurudur. Arap Fıtuhatı öncesinde Azerbaycan'da resmi din olarak, Zerdüştlük ve Hıristiyanlığın hakim olması ile birlikte, kısmen Şamanizm ve bazı yerel itikatlarda mevcut idi.⁶ (Bünyadov, 1998: 62)

Araplar, fetihleri ile birlikte yeni din anlayışını da getirmiş oldular. Ayrıca, İslam dininin kısa sürede yayılması yerel itikatlarında yavaş yavaş ortadan

kalkmasına neden oldu. Tarihi süreç içerisinde yerel dini-itikadı inançlar farklı boyut kazanarak kültürel etkinlikler şeklinde icra edildi. Nitekim, günümüzde bile ülkedeki Mecusilere ait mabetler ve Hıristiyanlara ait Alban kiliselerinin kalıntılarına rastlamak mümkündür. Eski inançlarından tam olarak arınamayan yerel halkın, bunu, bazen siyasi olarak, bazen de resmi ideolojiye ters düşecek bağlamda bidat şeklinde tezahür ettirdiğini söylemek mümkündür. Zira, Araplara karşı Babek'in başlattığı Hürremilik hareketinin temelinde yer alan eski dini felsefi akımın, Zerdüştlük zemininde teşekkül etmesi konu ile ilgili örnek teşkil etmektedir. Diğer bir taraftan İslam'ın, geçmiş dinlere göre halk arasında rağbet görmesi ve daha hızlı bir şekilde yayılma nedenlerinden, seçim özgürlüğü ve terakki vaat etmesinden kaynaklandığı da söylenebilir.

İslam dininin öğretileri, Kuran ayetleri ve Hz. Muhammed'in sözlerinden ibarettir. Bu bağlamda, bu dini seçerek kabul edenlere "teslim olan" anlamına gelen "Müslüman" denir. Kuran, sadece, dini konuları değil, aynı zamanda, hukuk, sosyoloji, astroloji, tarih, felsefe konularını da içermektedir. İslam'ın ilk dönemlerinde Kuran ile yönetilen Arap Hilafeti, fetih hareketlerinin artması ile birlikte hukuki anlamda farklı boyut kazandı ve devlet sadece Kuran ayetleri ile değil, peygamberin hadisleri ve alimlerin görüşleri (icma) ile yönetilmeye başladı. Bunlardan ilki, Ortodoks İslam'ı, diğerleri ile rasyonalist İslam'ın tezahürü olarak değerlendirilebilir.⁷(Velihanlı, 1998: 268). Bu durumun, mezheplerin ortaya çıkışında önemli etkisi olmuştur. Mukaddesi'ye göre, birbirine zıt olarak görünen Hanefilikte, düşünce özgürlüğüne, Hanbelilerde ciddi muhafazakarlık, daha güçlü idi. Azerbaycan'da Sünni fakihler, ağırlıklı olarak Hanbeli mezhebine yönelik faaliyetlerini sürdürmeleri ile birlikte, her mezhebin fakih - alimleri medreselerde ders vermekte idiler. Hanefi fıkhında, Ebu Said bin Hüseyin el Berden, (867-929), Malikilerden, Ebu Bekir Muhammed bin Abdullah El Ahbari,(902-982), Şafiilerden, Yakup bin Musa El Erdebili (889-941) gibi döneminin önemli fakihleri örnek olarak gösterilebilir. Yine, Ahmet bin Harun el Berdeyi (844-914), Ahmet bin Mekki (ö.965),Cafer bin Muhammed Maraği (889-967), Abdülaziz bin Hasan(ö. 935), Musa bin İmran Selmasi (ö.990) gibi, İlahiyat alanında Müslüman Doğuya büyük hizmetler veren önemli alimler arasındadır. Hanbeli alimler, Halifenin ancak Kureyş'den seçilebileceklerini savundukları gibi, Şia da, hilafetin, ancak Ali bin Ebu Talib'in hakimiyeti ile devam etmesini gerekli olduğunu ileri sürmekte idiler. Muhammed Şehristani'nin verdiği bilgilere göre,Şia'nın, Ali'yi, Allah'ın insandaki tecessümü olarak gören gulat Şiadan olan İsmaililer ve diğer bir benzeri, İsfahan'da Hürremiler, Rey'de Mezdekiler idi.

Azerbaycan'da yaygın olan bir diğer fırka ise, Ali taraftarlarına karşı çıkan, Emevi ve Abbasi döneminde ciddi anlamda siyasi çekişmelere sebep olan Hariciler, daha sonraki dönemlerde ilmi faaliyetlerde bulundular. İbn-i Nedim, (936-995), Fihristinde, verdiği bilgilere göre, Haricilerin önemli temsilcilerinden aslen Azerbaycanlı, asıl adı Muhammed bin Abdullah olan, Ebu Bekir Muhammed el Berdai (ö. 961) ile 952 yılında görüştiklerini ve Mutezile'ye ait fikhî meselelerin

Yerel Kaynaklar Işığında Arapların Azerbaycan'ının Dini-Kültürel Hayatına Etkileri

çözümüne yönelik ilmi tartışmalar yaptıklarını kaydeder. Konu ile ilgili Berdai, özellikle, Haricilerin, “seçilen halifenin, daima haktan yana ve adaletli olması, buna uymadığı takdirde ise, tahtan indirilmeli ve günahı büyük olursa katli vacip olur” düşüncesine kısmen katılan Mutezililerin, onlar ile birlikte ortak konuları yorumladıklarını anlatır. Ayrıca, İbni Nedim, el Berdai'nin kaleme aldığı ve İslam ilimlerine ışık tutan on dört eserden oluşan külliyatının ismini zikrederek şu şekilde sıralar;

- ‘Kitab’ul el Mürşit fi’l Fıkıh’,
- ‘Kitab er- Red Ala’l Muhaif’,
- ‘Kitabu’l tezkirat el Garip fi’l Fıkıh’,
- ‘Kitabu’l et Tebessür Lil Muteallimin’’,
- ‘Kitabu’l el İhticac ala’l Muhallifin’’,
- ‘Kitabu’l Cami fi Fıkıh’,
- ‘Kitabu’l ed Dua’’,
- ‘Kitabu’l en Nasıh ve’l Mensuh’’,
- ‘Kitabu’l Sunne ve Cema’’,
- ‘Kitabu’l İmame’’Kitabu’l İbni Ravendi fi’l İmame’’,
- ‘Kitabu’l Tahrim el Muskir’’,
- ‘Kitabu’l Redd Men Kale bi’ Mut’a’’,
- ‘Kitabu’l el İmam ve Nuzur’’,

3. İLMİ VE KÜLTÜREL HAYAT

İslam’ı kabul eden tüm halkalar gibi, o dönemin dini etnik bağlamda genel anlamda “Müslüman” olarak birleşen Azerbaycanlılar da IX. Yüzyılın ortalarından itibaren – X. yüzyıla kadarki dönemde “terakki”, X. yüzyıldan- XII. Yüzyılda ise “çiçeklenme” dönemini yaşayan İslam medeniyetinin gelişim sürecinde önemli faaliyetlerde bulundular. Halk, dönemin Arap Medeniyetinin en önemli ilim merkezleri olarak bilinen Bağdat, Dımışk, Kahire, Küfe ve Basra’ya akın ederek tahsilini tamamlardı.

3.1. İlmî Düşünce Akımları

Yerel kaynaklarda, Azerbaycan’da ilmi ve felsefi düşüncenin gelişimine dönemin “saflik kardeşleri” cemiyetinin faaliyetlerinden bahsedilmektedir. Irak, (Basra) merkezli olan bu cemiyet, Orta Asya, Azerbaycan, Suriye’den katılan üyeleri ile X. yüzyılda gizli olarak faaliyetlerini sürdürmekte idiler. “Saflik Kardeşleri” adıyla, halkın arasına yayılarak tabiat ilimlerini anlatan bu grubu başlıca niyeti, adeta dinin felsefileştirmek, hatta dinin cehalet ile yozlaştığını ifade ederek, yalnız kendilerinin getirdikleri yeni bir “felsefi” yol ile arınacağını savunurlardı. Özetle, din adına “dinsizlik” ile Müslümanları olumsuz yönde etkilemekte idiler. Yeni felsefi düşünce akımının hazırlamış oldukları “şeriat felsefesi” ile nizama konan “kamil bir din” anlayışını anlatan bir ansiklopedik risale ile halka hizmet etmekte idiler. “Resai’l İhvan es Safa ve’l Hullan el-Vefa”(Saflik Kardeşlerinin Vefa Munislerinin Faaliyetleri)adlı beş yazarlı bir çalışma ortaya koymuşlardı. Bu risaleyi kaleme alan yazardan birisi, Azerbaycanlı

Ebu'l Hasan Ali bin Harun ez-Zencani idi. Dört ana bölümden oluşan bu eserin 51 alt başlık içermektedir. Bunlardan on üçü, cebr ve geometri, on yedisi tabiat, on biri metafizik alanı, on bölümü ise ilahiyat ile ilgili konuları içermektedir. "Saflik kardeşleri" düşüncesinin esası, kadim yunan felsefi akımlarını, orda çağ Doğu mütefekkirlerinin (Arap Filozoflarının) görüşleri ile birleştirerek bu sentezden yeni bir olgu meydana getirmektir. Mutezile ekolündeki "ehli'l- adl" gibi kendilerini tanıtmaya çalışsalar da, onlar gibi ilmi delillerle dayanamayan nazariyeleri mevcut idi. Hemen hemen tüm Araplar taraf İslam ülkelerine yayılmış durumda olan "Saflik kardeşleri"ne ait birçok eser, kendilerini şeriatı koruma ile görevli sayan taassup sahibi bazı gruplar tarafından yakıldı.

3.2. Tasavvufi Akımlar

VIII. yüzyılda İslam'ın geniş coğrafyalara yayılması ile birlikte, siyasi ve askeri fetihler ile birlikte sosyal ve ekonomik alanlarda birçok gelişmeler meydana geldi. Artan refah seviyesi, Arap kültüründe önceden de var olan sınıflaşmayı, daha da bariz bir şekilde artırdı. İsrif ve lüks hayat süren zenginlerin bu durumu fakir Müslümanlar arasında ciddi rahatsızlığa neden oldu. Buna, ilk tepki veren İslam dinine gönülden bağlanan ve züht⁸ hayatını tercih eden Müslümanlar arasında başladı. Onlar manevi kamillik yolunda ilerleyen ve maddi servete önem vermeyen, dolayısıyla terk-i dünya bir hayat tarzı sürmekteydiler. Buna örnek olarak da, Hz. Peygamberin ve ilk Müslümanların (sahabe neslini) yaşamlarını gösterirlerdi. Bir diğer taraftan, tasavvuf akımının esasını oluşturan "fakr" kavramı da önem arz etmektedir. Bu bağlamda fakirlik kavramı, "Haktan başkasına muhtaç olmama" anlamına gelmektedir. Terim olarak, sufi, "yün giyinenler" anlamına gelmekle birlikte, ıstılahı manada, dünya nimetlerinden kendini mahrum bırakarak, nefsi istekleri terk edip sadece, Allah'ın rızasına yönelmek vs. anlamlar ifade etmektedir.⁹ (Aşurbeyli, 1998: 166-167)

Sufiliğin temeli, İslam'a dayanmak ile birlikte, Şamanizm, Zerdüştlük, Budizm, Hıristiyanlık inançlarından etkilendiği, hattabazı nüansları ile Neo-Platonizm kalıntıları da taşıdığı görülmektedir. Ancak bazı alimler, tasavvuf, Ortodoks İslam'a karşı ortaya çıktığı görüşünü savunmaktadırlar.¹⁰(Aşurbeyli, 1998: 264) Doğu'da geniş yayılan tasavvufi akımların önemli temsilcilerinden Ebu Yezit Bistami ve (ö.874) ve Hüseyin bin Mansur Hallac'ı örnek gösterilebilir. Onların "ene'l hak" ifadesi ile dini delalete düşürdüklerini söyleyen fakihler bu konuda olumsuz görüşler sergilerlerdi. Ayrıca, sufi mütefekkirlerin, Şia'dan farklı olarak, ilahi tecellinin peygamber ve imam gibi şahıslarda değil, kamilleşmenin her insanın bireysel çabasıyla mümkün olabileceğini savunan felsefi görüşleri önem arz etmektedir.

4. EDEBİYAT

⁸Züht kavramını "Asketizm" olarak da ifade edilmektedir.

Yerel Kaynaklar Işığında Arapların Azerbaycan'ının Dini-Kültürel Hayatına Etkileri

Arapların Azerbaycan'a yaptıkları fetih hareketlerinin sonucunda Hilafetin terkiğine giren bütün ülkelerde olduğu gibi, Azerbaycan'da da resmi dilin Arapça olması ile birlikte, kısa sürede bu dilin ilmi ve edebi sahalarda da kullanılması ile yaygınlaştı. Ancak bütün bu gelişmelere rağmen, halkın ekseriyeti, Türk dilli olması nedeniyle, yerel dillerini sözlü edebiyat numunelerinde, sosyal ve kültürel alanlarda edebi ahlaki nasihatlerin yer aldığı folklor sahasında kullanmakta idi. İslam öncesi dönemden miras kalan, içerik ve konu bakımından deyim, darbi meseller ile zengin el ozanı olarak nitelendirilen "Dede Korkut" destanı halk arasında daha çok rağbet görmekteydi. Türk dünyasının edebiyat tarihinde büyük öneme sahip olan "Dede Korkut" destanı, şifahi ve yazılı halk edebiyatının "Atası" olarak bilinen Oğuz boylarına ait en kadim edebi sanat numunesidir. Azerbaycan halk edebiyatında VI-VIII yüzyıllarda teşekkül eden bu destan, IX. Yüzyıldan itibaren geliştirilerek dünya Türklerin "milli" edebiyat örneği olarak tanınmıştır. Konu ile ilgili, XIV tarihçisi Ebu Bekir ed Devadari, Sasani hükmdari Anuşirevan'ın veziri Bozork Mihri'ye ait olan Türkçe'den Farça'ya tercüme edilmiş "Oğuzname" olarak bilinen, "Uluhan Ata Bitikçi Destanından" alınan bazı boyları, halife Harun Raşid'in döneminde Arapça'ya tercüme ettirdiğini ve kendisinin bu eserden faydalandığını kaydeder.¹¹(Velihanlı, 1998: 270-271). Ayrıca, "Kitabi Dede Korkut" bazı boylarının VIII.- IX. yüzyıllarda Arapçaya tercüme edilmesi, "Oğuzname"nin bize günümüze ulaşmayan bazı nüshalarının mevcut olduğunu ancak sözlü halk edebiyatında kullanılan dil üslubunda kısmen farklılık arz ettiğini göstermektedir. Milli medeniyet abidesi olan "Kitabi Dede Korkut", Araplar döneminde toparlanarak manzum bir eser haline getirilen destanın mukaddimesinde, Hz. Peygambere ithaf olunan Naat yer almaktadır. Hemen akabinde, Oğuzların Bayat boylarından Korkut atadan bahsedilir;

Bayat boyundan bir er, Kondu Oğuz Boyuna,
Korkut Ata derlerdi ona, Ol kişi biliciydi
Her ne dese O, tamam olurdu, o an, çünkü o
Gaipen türlü haber söylerdi,
Hak Teala onun gönlüne, çünkü ilham ederdi.

Rus müsteşriklerinden B. B. Barthold, A. Y. Yakubovskiy ve V.M. Jirmunskiy'nin ortak görüşlerine göre, Azerbaycan topraklarında meydana gelen tarihi olayların tasvir edildiği "Dede Korkut" destanında Oğuzların, İslam öncesi maddi ve manevi medeniyet hayatından, örf ve adetlerinden, etik- ahlaki değerlerinden, adab-ı erkan konularından oluşan başlıca unsurlarından bahsedildiğini kaydetmektedirler.¹² (Bünyadov, 1998: 172-189).

Türk dünyasının edebi düşünce sanatının, en eski ve zengin kaynaklarından birini oluşturan Kitabi Dede Korkut destanı, taşıdığı tarihi değer açısından da dünya medeniyetine bırakılan önemli bir miras olarak değerlendirilebilir.

Araplar döneminde Azerbaycan'ın ilmi ve kültürel hayatına meydana gelen önemli gelişmelerden biri de, "Şuubilik" (Halkçılık) hareketinin gösterdiği

mevillerden bahsedilmektedir. Genel olarak, Abbasiler döneminde, İslam düşüncesine katkısı olan diğer bir hareket olan Şuubiyye'ye mensup kişilerin eserleri, Araplara yönelik tenkitleri ve Arap olmayan halkları, özellikle de, İranlıları öven edebi unsurları içerirdi.(Bozkurt, 2018: 196). Bu hareketin, VIII. Yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkan, büyük çoğunluğu İran asıllı olmak üzere Arap olmayan mevalilerden oluşan Hilafete karşı bir taraftar grubunun faaliyetleri olarak da değerlendirilebilir. Edebiyat alanında Şuubilik ise, kendi kültürlerini koruma amacı ile, yerli adet ve geleneklerini Arap medeniyetine dahil etme yolu ile de olsa korumayı hedeflemekte idiler. Bu harekate dahil şair ve ediplerin kaleme aldıkları eserler genel bağlamda, Arap edebiyatının bir parçasını teşkil etseler de, edebiyatta ‘‘ el Harekatı et Tecidiyye’’ (Yenileştirme Harekatı) döneminde,İran, o cümleden Azerbaycan'da, İslam öncesini aksettiren milli ve vatanseverlik konularını içeren eserler yazılmaya başladı.

Konu ile ilgili, araştırmalar sonucunda, Azerbaycan'ın erken dönem Arap dilli şair ve ediplerinin çalışmaları VII-VIII. yüzyıllara tekabül etmektedir. Arap ve İran medeniyetlerini temsilcilerinden Musa Sehavat, Ebu'l Abbas el Ama, İsmail Bin Yaser, oğlu İbrahim ve kardeşi Muhammed hakkında IX-X. yüzyıllarda yaşamış İbn Kuteybe, Ebu Abbas Muberreddin, Muhammed Merzibani'nin ve en çok Ebu'l Ferec el Isfehani'nin eserlerinde bahsedilmektedir. Bazı kaynaklarda, adı geçen şairlerin İran kökenli olduğu ifade edilse de, İbn Kuteybe'nin eserinde aslen Azeri oldukları (ve asluhu min Azrabican)ifadesi konuya aydınlık getirerek,Arap şecere tarihçilerinden Ebu'l Yeksan Cüveriyye'nin ‘‘Medine'de Mevali şairlerinden öylesi yoktur ki, aslı Azerbaycanlı olmasın’’ ifadesinden bahsetmektedir.¹³(Bünyadov, 1998: 274). Konu ile ilgili diğer bir bilgi, Yakubi'nin ‘‘Mucemu'l Udeba’’(EdiplerToplusu), bibliyografik çalışmasında, Ebu'l Kadir el Bağdadi'nin ‘‘Hizane el Edeb ve Lubabu'l Lisanu'l Arap’’ (Arap Hazinesi ve Arap dilinin İncisi), ve Ebu'l Ferec ‘‘ Kitabu'l el Ağani’’ (Nağmeler Kitabı) eserlerinde Azerbaycan asıllı Arap şairlerin hakkında etimolojik açıdan incelenen, itibarlı ve geniş bilgiler yer almaktadır. Nitekim, Hilafetin iç karışıkları sırasında meydana gelen siyasi mücadelede bizzat adı geçen şairlerin iştirak ettiklerinden bahsedilmektedir. Hicaz'da yaşayan saray şairlerinden Musa Sahavat'ın sık sık Azerbaycan'a gelerek yöreye has bazı hediyeler aldığını Halifeye götürdüğünü kaydeden Azerbaycan tarihçilerinden M. Mahmudov ve G. Bahşaliyev dönem ile ilgili incelemelerinde, şairin VII. Yüzyılın sonlarında ve yeni yüzyılın ilk çeyreğinde şiirlerini Süleyman bin Abdülmelik'in (715-717) hakimiyet döneminde Halifenin huzurunda okuyarak sanatının zirve dönemini yaşadığını ifade ederler.

Ebu'l Ferec el-İsfahani'nin ‘‘Kitabu'l Ağani’’ eserinde, Musa Sahavat'ın edebi sanatından bahsederek, işlediği ‘‘cesaret ve korkaklık’’, ‘‘mertlik ve cömertlik’’ konularına dair örneklendirmelere vurgu yaparak, şairin edebi sanatındaki ustalığından bahsetmektedir. Öte yandan, şairin, Arapçayı belagatli bir şekilde kullanarak ‘‘insanın faniliği’’ hakkında felsefi görüşlerine ve Arap ruhu ile

Yerel Kaynaklar Işığında Arapların Azerbaycan'ının Dini-Kültürel Hayatına Etkileri

birlikte, "milli ruhu" şiirlerine yansıtmasını edebi sanat numunesi olarak değerlendirmektedir.

İbn Kuteybe'nin bahsettiği dönemin bir diğer önemli edebi şahsiyetlerinden İsmail bin Yaser'dir. Esemi sanatının yanı sıra, siyasi faaliyetlerde bulunan şair, "Şuubiyenin" koyu bir üyelerinden biri olduğu ve "Acemlere" aktif taraftarlık yaptığından dolayı siyasi takiplere maruz kalarak zorlu bir hayat geçirmiştir. İsmail bin Yaser, şiirlerinde Arapların, kabalığını istihza ve kinaye ile bahsederek, Acemlerin, medeniyetinin yükseklerde olduğunu ve Araplara etki yaptığından bahsederek, "siyasi şiirler" kaleme almıştır. Bu şiirlerden biri Cahiliye döneminde Arapların kız çocuklarına karşı tutum ve davranışlarını konu edinmektedir. Örneğin:¹⁴

Ey, İnsanlar, bize karşı kasılmayın,
Na-Hakkı bırakıp, Hakkı ile tanışın,
Eğer bizden bir şey bilmezseniz,
Sorun ki, geçmişe dair nasıl yaşamışız
Biz kızlarımızı büyütüp, gelin gönderirken,
Siz, hiç düşünmeden Onları,
Kara toprağa gömerdiniz...

Şairin, "İlahi Aşk" konusundan kaleme aldığı "Hamdiyeler" ve "Nat-Şerifeler" inancındaki samimiyeti ortaya koymaktadır.

Medine'nin yedi fakihinden biri sayılan Abdullah bin Zübeyr'in kardeşi Ürve'nin himayesinde yaşayan şair, Emevi Hükümdarlarına methiyeleri ile şöhret kazanmıştır. Ancak Emevi Halifesi, Hişam bin Abdümelik (724-743) ile arasında geçen sürtüşmeden dolayı Hicaz'a sürgün edilmiştir. Kaynaklarda, sonuncu Emevi Halifesi dönemine kadar sürgünü devam eden şairin, Abbasi Halifelerinden II, Mervan'ın (744-749) hakimiyeti sırasında vefat ettiğine dair bilgiler yer almaktadır. El İsfehani, dönemin iki meşhur edibi - İsmail bin Yaser ve kardeşi Muhammed bin Yaser hakkında önemli bilgiler vererek, her ikisi edebiyat alanında zirveye yükseldiklerini ve şiirlerine musikiler bestelendiğe ve kasidelere konu olduğuna dair bilgiler vermektedir. Ayrıca, İsmail ve Muhammed'in milliyetçi oldukları, kendilerinin Acemleri destekler mahiyette şiirler yazdıkları da verilen bilgiler arasındadır.¹⁵ (Bünyadov, 1998: 273).

VIII. yüzyılın edebi simalarından bir diğeri, Ebu'l Abbas el Ama'nın, Abbasi Halifelerinden Mansur'un (754-775) hakimiyet döneminde Azerbaycan'dan çok uzaklarda, Hilafetin merkezlerinden Mekke'de yaşamını sürdürdü. Dönem şairleri gibi, iyi bir eğitim aldıktan sonra Hicaz'a veya Hilafet merkezlerine gitti. Emeviler dönemine sadık kalarak onlara çok sayıda methiyeler yazarak Abbasiler döneminde bile bu şiirlerini okumaktan çekinmemiştir. Emevi halifelerinden rağbet gören şair, onların sevgisine mazhar olmuştur. Öyle ki, Halifeler özel olarak Dımaşk'tan Mekke'ye hediyeler gönderirlerdi. Ebu'l Abbas el Ama, aynı zamanda muhaddis olarak da tanınmakta idi. Arapçaya vakıf olması, Arap şiirlerine özgü,

¹⁴ Ziya Bünyadov, 275

aruz veznini kullanmakta idi. Dönem araştırmacıları, aslen Azerbaycanlı olan şairlerin, Arap Kültürüne derin bir şekilde vakıf olmaları ile birlikte, eserlerinde Araplara has olmayan bazı yerli edebiyat nüanslardan ‘‘hece ölçüsünü’’ kullanmalarının nedeninin, adı geçen şairlerin kendi memleketlerinde doğup büyümelerinin ‘‘milli ruhta’’ yetişmelerinden dolayı olduğunu kaydetmektedir.¹⁶ (Bahşeliyeva, 1998: 253-254).

5. SANAT VE MİMARİ

Son dönemlerde, Azerbaycan arazisinde yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda, VII-X yüzyıllara ait, medeniyet mirasına değer katacak tarihi kazılara bulunuldu. Gebele, Şeki, Gence, Bakü, Hahçivan, Şamahı ve diğer şehirlerde yapılan kazılarda yaşama dair her türlü inşaat taş, kerpiç, tarım ve köy işlerinde kullanılan eşyalar ve mabet kalıntlarına rastlamak mümkündür. Döneme ait şehir yapılarının başlıca özelliklerinden, kale duvarlarının yüksek surlarla çevrili olması, yine, kale duvarlarında kullanılan burç ve kapılar, kuyu örneklerini sıralayabiliriz. Böylece, şehirlerin ekonomik ve kültürel yapılarını, sanat eserlerinin yapıldığı imalathaneleri, taş ocakları v.d. konularda fikir sahibi edilebilir.¹⁷ (Bünyadov, 1998: 277). Ülkeni daha çok kuzey bölgelerinde demircilik, bakırcılık, ziynet eşyaları dönemin sanat tarihine ait yapılan çalışmaların var olduğuna dair bilgilere ortaya çıkan veriler doğrultusunda ulaşmamız mümkündür.

VII-X. Yüzyıllara ait yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkan sanat eserleri arasında farklı dinlere ait, mabet kalıntıları dikkat çekmektedir. Bunlardan erken dönem Zerdüştlük ve Hıristiyanlığa ait tarihi yapılar ile birlikte, özellikle, İslam dinine ait mescit ve mihrap kalıntılarına rastlanılmaktadır. Bazı yerlerde ise İslam Öncesi eski dinlere ait ibadethanelerin, İslamiyet’in yayılması ile mescitlere çevrilmesi müşahede edilmektedir. Yeniden yapılandırma secde edilen mekanların mihraplara dönüştürülmesiyle sınırlandırıldı. Böylece, o dönem, Azerbaycan’ın iç ve dış mimari alanına özgü yeni bir tarz geliştirilmiş oldu. Bu yapılardan günümüze ulaşan, Şamahı’da yerleşen Cuma Mescidi ve Aksu vilayetinin Sündü köyündeki mescitler örnek olarak gösterilebilir.

6. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Orta çağ İlim-kültür ve bilim-düşünce gelişiminin zirve dönemini yaşayan İslam Medeniyetine önemli katkılarda bulunan ülkelerden biri de Azerbaycan’dır. Arapların Azerbaycan’a ilk fütuhatından itibaren bölgenin siyasi, sosyal, ekonomik alanlarında olduğu kadar medeni hayatına da büyük gelişmeler sağladıkları görülmektedir. Yerel kaynaklarda, İslam öncesi Azerbaycan’da var olan medeni hayatın, Arapların ‘‘işgali’’ ile birlikte, bölgede uyguladıkları zoraki ‘‘Araplaştırma’’ politikasının yaygınlaşması sonucu, her alanda olumsuz yönde etkilediğini vurgulanmaktadır. Ayrıca, tarihi süreç içerisinde bölge halkı, etnik

Yerel Kaynaklar Işığında Arapların Azerbaycan'ının Dini-Kültürel Hayatına Etkileri

kökenlerinde “milli ve dini” bağlamda bir asimile ile karşı karşıya kaldıklarından dolayı, kendilerine özgün maddi kültürü koruyamadıklarını ifade edilmektedir.

Bütün bunlara rağmen, İslam'ın medeniyet dini olduğu ve böylece gittiği her yere zengin bir kültür taşıdığı da bilinmektedir. İslam'ın “fetih” politikasının başlıca amacının, Allah'ın dinine davet olduğunu, aynı zamanda, her türlü siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel bağlamda gelişmelere de ufuk açtığı bilinmektedir. Nitekim, tarih boyunca ister Haçlı seferleri, ister Moğol yürüyüşlerine bakıldığında, asıl onların “işgal” politikaları ile sadece insanlığa değil, maddi ve manevi medeniyet unsurlarına da ne kadar zarar verildiği söylemek mümkündür.

Yapılan araştırmalar sonucu, Azerbaycan'ın medeni hayatında, fütuhât sonrası, her sahada olduğu gibi, sosyal ve kültürel alanda köklü değişimler sonucu önemli gelişmelerin meydana geldiğini ifade etmek mümkündür. Tabi ki, bütün bunların doğal sonucu olarak, edebiyat ve sanat alanında yapılan, özellikle, iki kültürün sentezinden oluşan ve Türk-İslam medeniyetine katkı sağlayan eserlerin ortaya çıktığı görülmektedir. Ayrıca, İslam kültürü ile yetişen şairlerin, dünya medeniyet tarihinde, kendilerine özgü yeni bir çizgi oluşturarak dünya tarihinde derin iz bıraktıkları da görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Aşurbeyli, Sara, (1964). *Oçerki İstoriya Srednevekovogo*, Bakü.
- Alizade, Samet, (1988). *Kitabi Dede Korkut*, (sadeleştiren Ferhat Zeynalov, Süleyman Aliyarov), Bakü.
- Artamonov, M. L. (1962). *İstoriya Xazar*, Leningrad.
- Heyet, (1988), *Azerbaycan Etnografyası*, c. I, Bakü.
- Agafengelya, N.Y. *Kreşeniya* (1905). *Armyan i Gruzın, Abhazov i Alanov*, XVI, ZBO, Erevan.
- Ahmet bin Lutfullah, (1957). *Cami Duval*, Bakü.
- Amman Morcellin, (1969). *İstoriya*, (çev: Y. A. Kulakova), Kiyev.
- Bartold, V.V. Turki, (1968). *Soçineniya*, Moskova.
- .....(1966). *Raboti Po İstoriİslama i Arapsogo Xalifata*, Soçineniya, Moskova.
- ....., (1968). *Hazarı, Soçineniya*, Moskova.
- Barhudanyar, M. (1893). *AlbanyaĀ Ee Sosedı*, Tiflis.
- Belayev, E.A. (1965). *Arabi, İslam İ Arapskiy Xalifat V Ranee Srednevekovye*, Moskova.
- El-Baladzori, (1927). *Kniga Zavoevaniya Stran*, çev: P.K. Juze, Materyalı Po İstoriİ Azerbaycana, Bakü.
- Belazuri, (1866). *Kitabu'l Futuhu'l Buldan*, Liber Exragnations Regionum Lugduni Batavorum, Leningrad.
- Balansakuklu Yusuf, (1994). *Kutadgu Biliğ*, Bakü.
- Bünyatov, Ziya, (1964). *Obzor, İstoçnikov Po İstoriİ Azerbaycana*. Bakü.
- Belyayev, E. A. (1965). *Arabi, İslam i Arabskiy Xalifat v Ranee Srednevekovye*, Moskova.
- Bolşakov, O.G. (1989). *İstoriya Halifata*, Moskova.

- Bozkurt, Nahide, (2018). *Abbasiler*, Ankara.
- Çerevskiy, V.I. (1901). *Mir İslama İ Ego Pobujdeniya*, St. Petersburg.
- Felshtinskiy, İ. (1977). *Arabskaya Literatura v SrednieVeka*, Nauka yay. Moskova.
- Petruşevskiy, İ.P. (1966). *İslam v İrane*, v VII-X veka, Leningrad.
- Osmanov, F. L. (1982). *Kafkas Albanya'sının Maddi Medeniyeti*, Bakü.
- Sarıçam, İ.Erşahin, S.(2018). *İslam Medeniyeti Tarihi*, Ankara.
- Ünlü, N.(1984), *Anahatlarıyla İslam Tarihi, (Başlangıçtan 1918'e Kadar)*, İstanbul.
- Vahidov, R. M. (1985). *Etnografiçeskie Pamyatniki Kafkaskoy Albanii*, Bakü
....., (1980). *Toprak Kalenin Dulus Küreleri*, Bakü.
- Yakubovskiy, A.Y. (1926). *İbn Miskeveyh O Pohode Rusov v Barda'a v X. (943-944 g.) B.B. c. XXIV*. Moskova.